

46. Халанский М.Г. Опыт истории историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета (1805–1905) / М.Г. Халанский. – Х., 1908.
47. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – Х., 2004.
48. Шульгин В. История университета св. Владимира (1834–1839) / В. Шульгин. – СПб., 1860.
49. Юбилейный акт Императорского университета св. Владимира. – К., 1885.
50. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). / под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Х., 1908.

In the article the evolution of pedagogical process is traced in the Ukrainian universities in XIX – at the beginning of XX, basic forms and methods of the university teaching are analysed.

Key words: *university pedagogical education, studies, lectures, on-line tutorials.*

Отримано: 15.10.2011

УДК 378(477)«18/19»

Е. М. Мельник

СТАНОВИЩЕ ВИЩОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917-1921 рр.)

У статті висвітлено становище вищої школи в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., з'ясовано роль прогресивних, національно-свідомих вчених у її функціонуванні.

Ключові слова: *вища школа, викладачі, студенти, наукова діяльність тощо.*

Наприкінці XIX – на початку XX ст. реакційна, антинародна політика царського уряду Росії в галузі освіти призвела до незадовільного стану вищої школи в Україні.

Проблема становища вищої школи в Україні напередодні національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. привертала увагу значної кількості дослідників [1], проте і сьогодні залишається чимало невідомих, нез'ясованих моментів. Виходячи з цього, автор поставив за мету з'ясувати, як в умовах царської Росії, коли внутрішнє життя вищої школи було пройняте духом войовничого шовінізму, а царський уряд здійснював політику русифікації українського народу, прогресивні, національно-свідомі вчені зуміли розвивати науку, готувати кадри національної інтелігенції, значна частина якої йшла на службу українському народові.

На початок 1917 р. на всій території України, що входила до складу Російської імперії, діяли 27 вищих навчальних закладів, в яких навчалось 35,2 тис. студентів. Це три університети (у Харкові, Києві, Одесі), три технічних інститути (Київський політехнічний інститут, Технологічний інститут у Харкові та Катеринославський гірничий інститут), Харківський ветеринарний інститут, Київський

і Харківський комерційні інститути, Київська й Одеська консерваторії, Ніжинський історико-філологічний інститут, сім вищих жіночих курсів [2]. Усі вищі навчальні заклади були зосереджені у п'яти містах України.

Політика імперської влади відносно вищої школи на початку ХХ ст. була пройнята духом войовничого шовінізму. Царський уряд намагався придушити будь-які прояви національної культури, здійснював політику русифікації так званих іногородців, до числа яких було віднесено й українців.

Така політика гальмувала розвиток національної культури, української мови, була одним з найганебніших злочинів проти українського народу. Викладання у вишах України велось лише російською мовою, Вимоги студентів, передової частини викладачів Київського, Харківського, Одеського університетів, усієї передової української громадськості про введення курсів української мови і літератури, історії й географії, а також про викладання цих та інших дисциплін українською мовою чорносотенне Міністерство народної освіти, підтримане реакційною професурою, незмінно відхиляло.

Характеризуючи атмосферу, яка панувала в Харківському університеті, професор М. Сумцов у 1917 р. писав, що «за 120 років свого існування заклад офіційно був глухим і німим щодо 87% українського населення, оскільки офіційно було неможливо говорити з кафедри про його минуле, про його мову, церкву, побут. Правда, інколи читалися російською мовою лекції з української історії та етнографії. Але це відбувалося дуже рідко і випадково, за особливої відповідальності окремих професорів, яких за таку провину освітнє відомство заносило до чорних списків, урізало в коштах, у чинах і орденах» [3]. Так, професора О.А. Метлинського під час хвороби не пустили за кордон для лікування, О.О. Потєбні не дали вислуженого ним за роками чину старшого радника, пізніше тим небагатом професорам, які виявляли в своїх наукових працях інтерес до української культури, оголошували догани, затримували затвердження їх на посаді після отримання ними наукових ступенів, утримували на двічі меншій ставці заробітної платні тощо. Водночас, у Харківському університеті можна було читати про все, що було далеко від життя українського народу. Якщо вчесьній темі дисертації обирав із місцевої історії, то навіть заголовки монографії викликав тривогу й побоювання; замість того, щоб сказати «Історія колонізації Слобідської України», доводилося йти в обхід і озглавлювати книгу «Розповіді із історії колонізації і побуту степової країни Московської держави». Для видання семитомного капітального збірника українських пісень і казок (П. Чубинського) Географічному Товариству довелося озглавити збірник так: «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західному Краї», хоча ніякої згадки про західний край у ньому немає. Тероризована наука в Росії боялася географічних назв Україна і Малоросія. Навіть місцеві архівознавці відчували недовірливе й вороже ставлення до себе. Наприклад, попечитель Харківського учбового округу Воронцов-

Вільямінов дуже скривився, коли довідався про заснування в Харкові історичного архіву, заснованого на 80 тюках документів 17-18 ст., що надійшли із Чернігова [4].

Крім того, в Харківському університеті, не бажаючи виконувати всі параграфи імперських статутів, інструкцій і циркулярів, залишили викладацьку роботу талановитий історик професор М.О. Хронщевський, приват-доцент І.С. Сицинська, Міністерство звільнило професора політичної економії Г.М. Цехановського за спробу ознайомити студентів з економічним вченням Карла Маркса, від посади було увільнено професора історії російського права. Дитяти за те, що він прочитав студентам в ліберальному дусі лекцію про значення 19 лютого 1861 р. [5]

Проте, незважаючи на реакційну політику адміністрації Харківського університету, в ньому і в суспільстві ніколи не вмирала свідомість обов'язку перед своїм народом і краєм. То в одній, то в іншій формі вона пробивалася на поверхню життя: на десятому році існування університету виявилась у вигляді «Українського журналу» за редакцією найкращих професорів. Через сорок років в особі Метлинського і Костомарова, в формі збірників «Молодик» і «Сміх». Пізніше – в огляді наукових праць Олександра Потебні, «Складки» Александрова, заснування харків'янами у Львові Наукового Товариства ім. Т. Шевченка тощо [6].

Реакційну політику проводила також адміністрація Київського університету Св. Володимира. Один із його випускників В. Домонтович про це писав так: «Університет був архівом державно-визначних істин, ґатунком казарми, зведеної на ступінь храму. В армії дисциплінували рух людини, в університеті її розум: університет мав адміністративне призначення; він був функцією режиму» [7].

Становлення університетів як центрів освіти і поширення наукових знань об'єктивно призводило до зіткнень з представниками офіційної бюрократії. Так, у 1900 р. розпорядженням міністра освіти було заборонено вести педагогічну діяльність у навчальних закладах приват-доценту загальної історії Київського університету Євгену Тарле, у зв'язку з його політичною «неблагонадійністю». «Очерки политической экономии», видані приват-доцентом політичної економії В.Я. Железновим у 1902 р. були заборонені царською цензурою [8].

Наляканий подальшим розвитком національно-освітнього руху в Україні, Київський губернатор 8 жовтня 1916 р. звернувся до ректора Київського університету ім. Св. Володимира з проханням повідомити йому терміново, чи обговорювалося в травні 1916 р. на засіданні історико-філологічного факультету прохання групи студентів про запровадження окремого курсу з історії Малоросії і хто дав відповідь на це прохання [9]. 31 жовтня того ж року ректор М.М. Цитович повідомляв Київського губернатора про те, що декан історико-філологічного факультету, ординарний професор М.М. Бубнов на його запит з цього питання дав таке пояснення: «Ніякого прохання студентів про запровадження окремого курсу з історії Малоросії в зазначений період не пода-

валося, а тому факультет не міг його обговорювати. Курс з історії Малоросії було оголошено з ініціативи факультету весною 1910 р. і доручено його приват-доценту Данилевичу. А група студентів весною 1914 р. просила про відновлення цього курсу на 1914-1915 навчальний рік, але такого курсу факультет більше не оголошував» [10]. Проте невдовзі декан факультету в доповідній записці просив ректора, щоби він виправив знайдену в його повідомленні неточність. Зокрема, про курс історії Малоросії було оголошено факультетом на весну 1916 р., а читання його доручено професору Сташевському [11].

У 1914 р. за свої політичні переконання від роботи на медичному факультеті Одеського університету був усунутий творець першої в Росії лабораторії експериментальної психології М.М. Ланге. Учень і послідовник І.М. Сеченова, він експериментально розробив і теоретично обґрунтував найскладніші фізіологічні і фізико-хімічні процеси, які виникають у нервових стовбурах під дією електричного струму; вніс багато цінного в поняття про живу матерію, про її вічний рух і перетворення різних форм, дав наукове з'ясування суті імунітету [12]. У 1907 р. ректора Одеського університету І.М. Занчевського і проректора Є.В. Васильківського було усунуто з посад і віддано під суд за те, що вони під час революції 1905-1907 рр. не вжили рішучих заходів проти студентського руху [13]. З посиленням реакції припинилося поповнення в університет, новими ученими. Більше того, прогресивні науковці, які не могли миритися з утисками щодо передової думки, звільнялися з роботи. Лише 1911 р. перейшли на іншу роботу 6 докторів наук Одеського університету, серед них О.О. Богомолець і М.Ф. Гамалія [14].

З вересня 1906 по вересень 1909 р. тривав одеський період життя відомого українського історика, приват-доцента брата Михайла Сергійовича Грушевського Олександра Грушевського. Зокрема, з березня 1907 р. він розпочав в Одеському університеті читання лекцій з історії України українською мовою. Незважаючи на те, що курс офіційно було оголошено як необов'язковий, на перших лекціях було багато студентів. Взагалі, лекції О. Грушевського мали великий успіх. Він також читав спецкурс «Внутрішній устрій Київської Русі». Лекція пройшла з успіхом у присутності багатьох професорів і повній аудиторії студентів. Після лекції студенти вітали викладача «як представника певної наукової школи» [15]. Та незабаром О. Грушевський отримав від Одеського навчального округу офіційне роз'яснення, що читати лекції в університеті можна лише російською мовою. Але справа на цьому не закінчилась, оскільки «округ запитав Міністерство, чи не кваліфікувати сю українську мову як «службовий злочин». А через місяць прийшло повідомлення з Міністерства освіти про винесення йому догани з попередженням, що в разі повторення подібних спроб він буде позбавлений приват-доцентства. Опинившись в університеті в ситуації повної ізоляції, відчуваючи тиск преси О. Грушевський вимушений був залишити місце роботи і переїхати до Москви, де

його прийняли на посаду приват-доцента історико-філологічного факультету Московського університету [16].

О. Грушевський прочитав у Новоросійському університеті два спецкурси з історії середньовічної України, де мріяв також створити там кафедру української історії. Не отримавши підтримки з боку професури, український науковець, залишив місто. Проте праця його не пропала марно, оскільки серед його одеських слухачів були студенти, які зміцнили свої переконання щодо завдань і можливостей українського національно-освітнього руху.

Період між двома революціями, з 1907 по 1917 рр., характеризується посиленням реакційного курсу царизму в галузі вищої освіти. У червні 1907 р. скасовується право на студентські сходки. Університети та інститути перетворюються на поліцейські дільниці, де блюстителі порядку чинять допити студентам, роблять обшуки. За багатьма студентами і викладачами встановлюється поліцейський нагляд. Відомо, що ще 30 вересня 1834 р. попечитель Київського учбового округу надіслав розпорядження ректорові Київського університету Св. Володимира про встановлення таємного нагляду за викладачами. В ньому він писав: «Беручи до уваги умови тутешнього краю, я вважаю за потрібне запропонувати Вашому висококородію доводити негайно до мого відома про такі обставини: 1. Якщо б у лекціях викладачів університету міг вкрастися хибний напрям, протидіючий вірі, моральності, покірності властям і викликання любові до якоїсь батьківщини, відокремленої перекрученими думками від спільної улюбленої вітчизни, для цього я покладаю на Вас пильний, але таємний нагляд за викладанням університетських лекцій. 2. Якщо б на нарадах університетських присутствених місць міг би вкрастися дух непокори властям і протидія планам уряду. 3. Якщо б Ви з свого боку помітили особисто недозволені вчинки членів університету або зв'язки з людьми неблагонадійними чи підозрілими» [17].

Царський міністр народної освіти чорносотенець Кассо, здійснюючи урядовий курс на розгром національно-свідомих сил у вищих Україні, усунув у 1911-1912 рр. з вищої школи значну кількість прогресивної професури. Так, із Київського політехнічного інституту в 1911 р. змушені були піти 11 найкращих професорів, багато з них з європейськими іменами [18]. В результаті постало гостре питання про навчальний процес в інституті у зв'язку з виходом у відставку і звільненням деяких викладачів. З огляду на це 22 березня 1911 р. декан сільськогосподарського відділення повідомляв директора Київського політехнічного інституту: «... перерва викладання, спричинена відставкою професорів на сільськогосподарському відділенні має неабияке значення... Щодо поточного семестру, то стан такий: із числа звільнених професорів (Ключарев, Нечаєв, Шиндлер та Іванов) читали на старших семестрах... Відхід Вагнера вносить перерву у викладання зоології і безхребетних, і звідси виникає питання про особу, якій можна було б запропонувати закінчити читати курс. Дуже можливо, що, маючи на увазі мало часу до свята Пасхи і від Пасхи до настання екзаменів, курс може

бути незакінченим» [19]. Декан також звертав увагу директора на те, що відхід професора Писаржевського вніс також перерву в читанні лекцій з неорганічної хімії, а перерва занять на інженерному відділенні інституту викликана була звільненням О.В. Нечаєва і С.П. Тимошенка, що особливо негативно позначається тут на забезпеченні навчального процесу [20].

Внаслідок такої чистки у 10 російських університетах налічувалося 112 вакантних кафедр, тобто в середньому по 12 кафедр у кожному університеті. У 1912 р. в Одеському університеті замість 49 штатних ординарних професорів фактично працювали 33, замість 23 екстраординарних – 20. За даними звіту цього ж університету за 1915 р., кафедра історії західноєвропейської літератури залишилася вакантною з 1890 р., загальної історії – з 1907, російської історії – з 1912 р., станом на 1 грудня 1913 р. у Київському університеті вільними були дві кафедри на історико-філологічному, дві на медичному і п'ять на юридичному факультетах. На 1 січня 1915 р. у Харківському університеті залишилися вакантними кафедри історії західноєвропейської літератури, професура по кафедрах загальної історії, російської мови і літератури, органічної і неорганічної хімії тощо. Незважаючи на значний прогрес науки, кількість кафедр в університетах України залишилася майже такою, як у 1884 р. [21]

З огляду на це, М. Грушевський писав: «Одним из наиболее опустительных и опасных последствий той «ликвидации освободительного движения», которая происходила и еще не закончилась и до настоящего дня, является опустошение высшей школы в России. Ее поставили в такие условия, что целый ряд лучших представителей профессорских коллегий принужден был уйти, а тех, кто считал возможным остаться на своем месте до конца, выбрасывают силой одного за другим. Целый ряд университетов и других высших школ превратились в омерзительную пустыню, и едва только сохраняется еще академический декорум. Такое опустошение угрожает вообще России неисчислимыми бедствиями и еще более тем ее народностям, которые теперь еще находятся в стадии развития, собирания своих национальных культурных сил, как, например, мы, украинцы» [22].

У дореволюційній Росії вища освіта була недоступною для широких верств українського народу. Двері вищої школи, як і школи взагалі, були широко відчинені лише для дітей заможних верств населення. Як результат, у 1914 р. в університетах Росії 57,1% студентів становили діти дворян, духовенства, великих капіталістів, купців, чиновників, а решта – переважно діти торговців, заможних селян і ремісників. У восьми університетах та інших вишах Росії у 1914 р. серед студентів діти незаможних верств населення становили лише 4-5% [23].

Соціальний склад студентства дореволюційних вишів, які знаходилися на території України, можна проілюструвати за даними про розподіл за станами (1913 р.) по трьох університетах і двох вишах (табл. 1) [24].

Навчальні заклади	Загальна кількість студентів	Серед них відсоток								
		Потомствених дворян	Синів особистих дворян і чиновників	Вихідців із духовенства	Синів почесних громадян і купців	Міщан і цехових	Козаків	Селян	Іноземців	Інших
Київський ун-т Харківський ун-т Одеський ун-т	10193	110,2	224,1	77,5	112,2	226,4	11,3	112,7	11,8	33,8
Київський політехнічний і-т Харківський технологічний інститут	3807	330,7	330,7	55,4	85,0	333,3	22,6	116,9	11,8	11,3

Із наведеної таблиці видно, що у зазначених вишах переважали діти дворян, капіталістів і купців і тільки незначна частина студентів походила із незаможних верств населення, в тому числі й українці.

Царський уряд вдавався до найпідступніших заходів, щоб закрити українським дітям, особливо селянським, доступ до вищої школи. Так, для вступу до університету вимагалось обов'язкове подання разом з атестатом зрілості характеристики або довідки про політичну благонадійність. Проте головною перешкодою, яка робила вищу освіту недосяжною для українських дітей, була висока плата за навчання і майже цілковитий брак стипендій. Стипендіати становили незначну частину студентів. В університетах України у 1913 р. стипендію одержувало менш як 5% від загальної кількості студентів [25].

Царський уряд всіляко перешкоджав вступові до вищів жінок, оскільки вбачав у цьому небезпеку поширення національної свідомості і так званого «сепаратизму» серед них. Лише внаслідок революції 1905-1907 рр. їм на короткий час були відчинені двері до університетів. А вищі навчальні заклади для жінок засновувалися з ініціативи та на кошти приватних осіб і благодійних організацій. Та наприкінці XIX ст. більшість вищих жіночих курсів була закрыта. Свою діяльність вони поновили лише на початку XX ст.

Протягом 1905-1916 рр. вищі жіночі курси були створені в ряді міст України. Так, у Києві в 1914 р. із семи вищих закладів – три були жіночими: Вищі жіночі курси, Жіночий медичний інститут, Вечірні жіночі курси А.В. Жикуніної. У Харкові з 1913 р. функціонували історико-філологічне і медичне відділення вищих жіночих курсів, відкрите товариством взаємодопомоги трудящим жінкам. У 1908 р. в Києві також був заснований один з найбільших педагогічних закладів країни – Фребелівський жіночий педа-

гогічний інститут, який готував виховательок дітей дошкільного віку. Тільки у 1913/14 навчальному році його закінчило близько ста слухачок.

У 1903 р. прогресивні професори Новоросійського університету М.М. Ланге, Є.М. Шепкін, І.В. Слешинський, підтримували прогресивною громадськістю, домоглися відкриття вищих педагогічних курсів у м. Одесі. Директором їх тривалий час був М.М. Ланге. Протягом перших років існування курсів університетські професори безкоштовно читали лекції, передавали у фонд курсів гроші за читання публічних лекцій. Усі роки, поки діяли курси, професура університету боролася за зрівняння їх у правах з університетом. Боротьба ця завершилася певним успіхом у 1912 р.

Внаслідок активної діяльності професорів медичного факультету – В.В. Підвисоцького, Б.Ф. Веріго, М.К. Лисьонкова, П.Я. Борисова у 1910 р. в Одесі були відкриті Вищі жіночі медичні курси. На них працювали такі видатні клініцисти, як В.П. Філатов, Б.Ф. Веріго, П.Я. Борисов, В.В. Воронін, С.М. Щасний, К.І. Коровицький [26]. Вищі жіночі курси існували головним чином за рахунок стягування високої плати за навчання з слухачок. Так, її річний розмір на Одеських вищих жіночих курсах становив у 1911 р. 150 крб., що приблизно дорівнювало 7-8-місячній заробітній платі кваліфікованого робітника-металіста [27].

Отже, наприкінці XIX ст. в Україні сформувалася мережа вищих навчальних закладів, яка постійно розширювалась і складалася з 2 секторів: державного і приватного. Діяльність їх регулювалася статутними правилами, які затверджувалися Міністерством народної освіти. Незважаючи на всі перешкоди царської влади, дореволюційна вища школа в Україні відіграла значну роль в економічному і культурному розвитку країни, в розгортанні національно-визвольного руху. Лише у вищих, поряд з чорносотенною професурою, працювали національно свідомі вчені, які зуміли в умовах жорсткої політики поліцейського режиму розвивати науку, підпорядковувати творчу наукову роботу інтересам розвитку продуктивних сил і культури країни. В результаті чого ВНЗ готували не тільки вірнопідданих чиновників для царської адміністрації, не тільки технічну інтелігенцію для потреб царської Росії, але й кадри національної інтелігенції (лікарів, вчителів тощо), значна частина яких йшла на службу українському народові, ставала виразником його національно-освітнього руху, боролася разом з ним за незалежну Українську державу.

Список використаних джерел:

1. Сірополко С. Історія освіти на Україні. / Стефан Сірополко. – Львів, 1937. – 174 с.; Грушевський М. Студенческая молодежь и украинское возрождение / М. Грушевський // Украинская жизнь. – 1913. – №4. – С.73; Развитие народной освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XIX ст.). – К. : Рад. школа, 1991. – С. 331-332.
2. Історія Української РСР. – Т. II. – С 434.
3. Вища школа Української РСР за 50 років : у 2 ч. – К., 1967. – Ч. 1. – С. 13.

4. Сумцов Н.Ф. Украинские кафедры в Харьковском университете // Южный край. – 1917. – 8 сентября.
5. Там само.
6. Харьковский государственный университет. 1805–1980. Исторический очерк. – Харьков, 1980. – С. 18.
7. Сумцов Н.Ф. Украинские кафедры в Харьковском университете // Южный край. – 1917. – 8 сентября.
8. Хроніка – 2000. Наш край. – 1993. – № 1-2 (3-4). – С. 136-138.
9. Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 63-64.
10. Державний архів у м. Києві (далі – ДАМК). – Ф. 16. – Оп. 355. – Спр.64. – Арк.1; Там само. – Арк. 4.
11. Там само – Арк. 5.
12. Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. – С. 42-43.
13. Там само. – С. 35.
14. Там само.
15. Зайцева З.І. Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського / З.І. Зайцева // Вісник. Історія. – К., 2001. – Вип. 58. – С. 48.
16. Там само. – С. 49.
17. Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1: 3 найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. / за ред І.О. Гуржія. – С. 689.
18. Киевский индустриальный институт. Юбилейный сборник к 40-летию института. – С. 17.
19. ДАМК. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 1143. – Арк. 15.
20. Там само. – Арк. 8, 15.
21. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1913 г. – Петроград, 1916. – С. 51.
22. Грушевский М. Студенческая молодежь и украинское возрождение / М. Грушевский // Украинская жизнь. – 1913. – № 4. – С. 75.
23. Ким М.П. 40 лет советской культуры / М.П. Ким – М., 1957. – С. 61.
24. Вища школа Української РСР за 50 років : у 2 ч. – К., 1967. – Ч. 1. (1917-1945 рр.). – С. 395.
25. Там само. – С. 16.
26. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XIX ст.). – К. : Рад. школа, 1991. – С. 331-332.
27. Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1911 г. – Одесса, 1912. – С. 41.

The article highlights the situation of higher education in Ukraine in the late nineteenth – early twentieth century. The role of progressive, national-conscious scientists in its functioning.

Key words: *high school, teachers, students, scientific activities and more.*

Отримано: 15.09.2011